

SISTEME DE SCRIERE UTILIZATE ÎN LIMBA PUBLICAȚIILOR AROMÂNEȘTI ACTUALE

MANUELA NEVACI

Exceptând statele din Peninsula Balcanică, unde aromânii sunt considerați autohtoni, există comunități sau grupuri de emigranți aromâni care trăiesc în diasporă. Cele mai importante și bine organizate se află în Statele Unite ale Americii și Canada, în Australia, respectiv în Franța și Germania, unde există și organizații ale aromânilor.

Astfel, în SUA, Societatea Fărșerotul, înființată în 1902 de Nicolae Cican, un fost elev al școlilor românești din Albania, este încă activă în statul Connecticut. În conjuncție cu Societatea Fărșerotul, deși cu personalitate proprie, se află Congresul pentru cultura macedo-română, condus de profesorul universitar Aureliu Ciufecu, originar din comuna Pleasa, Albania, și absolvent al Liceului Român din Salonic, Grecia.

În Franța, aromânii sunt grupați sub egida Asociației Aromânilor din Franța, cu sediul la Paris, condusă de Iancu Perifan.

La Freiburg, în Germania, se află organizația intitulată Uniunea pentru Cultura și Limba Aromână și o amplă bibliotecă aromână. Tot aici se editează revista „Zborlu a nostru”.

Deși aromânii sunt în diaspora numai în aceste țări, considerând România patria aromânilor, ne vom ocupa în studiul nostru și de situația publicațiilor aromânești din Balcani. Aromânii din țările balcanice, din perspectiva României care a fost de-a lungul istoriei sprijinul lor cultural și politic, sunt considerați ca fiind în diaspora. Din acest punct de vedere, vorbim de diaspora numai în sens cultural, centrul fiind România.

După cum se știe, aromâna este singurul dialect românesc în care s-a dezvoltat o literatură cultă. Începând cu 1864, scriitori precum Constantin Belemace, George Murnu, Nuși Tulliu, Nicolae Batzaria, Z.A. Araia, George Ceară, Nicolae Velo, Marcu Beza, Nida Boga, Zahu Pană, Mihai Prefti realizează prin scrierile lor (beletristică, traduceri, publicistică) o variantă literară a aromânei.

În ultimele decenii ale secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea se înregistrează o mișcare de renaștere a unei activități culturale: se înființează asociații, se organizează congrese, apar publicații (periodice și volume). În perioada 1864–1945 existența unor forme de învățământ românesc – preponderent

FD, XXVII, București, 2008, p. 29–36

în limba română literară – pentru aromânii din țările balcanice a grăbit procesul de apariție a unor publicații tipărite cu alfabet latin în aromână.

Menționăm revistele de cultură: „Frățilia întru dreptate” (1880), „Macedonia” (1888–1889), „Pindul” (1898–1899), „Grai bun” (1906–1907), „Lilicea Pindului” (1910–1912) ș.a.; ziarele „Peninsula Balcanică” (1893–1894, 1900–1901), „Gazeta Macedoniei” (1897–1898), „Românul de la Pind” (1903–1912), „Tribuna Macedoniei” (1906–1907), „Deșteptarea” (1908–1909), „Aromânul” (1913–1914) ș.a. Almanahurile editate în perioada 1900–1912 de către aromânii din țările balcanice – fie în aromână, fie în limba română literară – reflectă spiritul modern al vremii respective și sunt influențate de modificările suferite de ortografia românească.

Aceste publicații au fost redactate de către intelectualii aromâni grupați, în principal, în jurul Liceului Român de Băieți din Monastir/Bitolia (dar unele au fost tipărite la București), militând pentru cultivarea scrisului în graiul matern. „Frățilia”, care avea drept subtitlu *Revista aromânească*, în mod expres a slujit acest ideal, fiind scrisă numai în aromână; în timp ce în „Lumina”, care era editată de Corpul Didactic și Bisericesc Român din Imperiul Otoman, și se subintitula *Revista populară a românilor din Imperiul Otoman*, doar o parte a creațiilor literare erau redactate în aromână, majoritatea articolelor fiind scrise în limba română literară. În conținutul lor se regăsește, practic, imaginea societății aromânești la începutul secolului al XX-lea.

La aceste reviste au colaborat personalități marcante ale culturii aromânești, precum poetul național al aromânilor Constantin Belemace, profesorul, publicistul, scriitorul și omul politic Nicolae Batzaria, lingvistul (viitor membru al Academiei Române) Theodor Capidan, profesorul și publicistul Anastase Hâciu, scriitorul Petru Vulcan (născut la Târnova), diplomatul și poetul Nicolae C. Velo, George Murnu și Pericle Papahagi (viitori membri ai Academiei Române), diplomatul și scriitorul Marcu Beza, profesorii și scriitorii Nuși Tulliu, Gheorghe Zuca, poezii Zicu A. Araia și George Ceară, publicistul și poetul Ion Foti.

Cu timpul, în aceste publicații s-a creat un sistem de scriere a aromânei cu alfabet latin, pe baza ortografiei românești. O primă fixare a acestui sistem de scriere apare în *Antologie aromânească*, publicată în 1922 de Tache Papahagi¹. Sunetele existente în aromână, dar absente din limba română literară, au fost redactate fie prin combinații de litere, fie cu ajutorul semnelor diacritice. Sistemul tradițional propune: notarea consoanelor palatale (*l, n, v*) cu semn diacritic, redarea africanei *ç* prin literele *dz*, eliminarea literelor grecești *δ, θ, γ* și redarea sunetelor corespunzătoare prin combinații de litere: *dh, th*, iar fricativa laringală sonoră prin litera *v*. Oclusivele palatale *k, g* sunt notate prin grupurile de litere *ch(e), ch(i), gh(e), gh(i)*. Vocalele sunt notate la fel ca în limba română. Acest sistem a fost aplicat, cu unele modificări, în *Dicționarul dialectului aromân* (ediția I, 1963; ediția a doua, 1974).

¹ Saramandu 2000, 202.

În absența unei norme supradialectale, scrierea aromânească actuală diferă, uneori, de la autor la autor.

Sistemul tradițional e utilizat și de Matilda Caragiu Marioțeanu în DIARO² cu anumite schimbări: africata *dz* este redată prin *ǰ*, oclusiva palatală surdă *k* prin *c+h+e/i*, [ʰ] / [ʰ] final sunt redată prin *u* și, respectiv *i*, fricativa laringală sonoră [ɣ] și cea palatală [ɣ] sunt redată prin *y*. Sunt introduse literele *q*, *w* pentru scrierea neologismelor.

Publicațiile aromânești apărute în epoca modernă în Balcani sunt oglinda societăților (*suțatelor*) armânești reînființate după perioada comunistă – în marea lor parte.

În Albania, funcționează Societatea Armâni dit Albania cu filiale în localitățile: Berat, Divjaka, Durrës, Elbasan, Fier (Fearica), Fier (Apollonia), Grabova, Korça, Kuçova, Librazhd, Lushnja, Përmet, Pogradec, Sëlnitsa, Shtërmën, Tirana.

De asemenea, există și Societatea Fărșerotu din Ğirokastër, cu revistă proprie.

Societatea Armâni dit Albania, cu ajutorul României, a sprijinit acordarea de burse, reconstruirea școlii aromânești din localitatea Korcea, trimiterea a 500 de abecedare românești de către Vatra Românească, a unor obiecte de cult religios de către Înalt Prea Sfințitul Calinic Argeșeanul, spitalizarea unor bolnavi armâni, editarea gazetei bilingve „Frăția”, cu articole în aromână (graiul fărșerot), în româna literară și în albaneză.

Totodată, Patriarhia română a trimis la Korcea un preot aromân, hirotonit la Mănăstirea Curtea de Argeș (preotul D. Veriga).

În Bulgaria, Societatea Aromânilor are 4 filiale, în localitățile: Dupnița, Peștera, Sofia și Velingrad. Revista editată se numește „Armânlu”. Articolele sunt scrise în aromână (graiul grămostean) și în bulgară.

În R. Macedonia există 8 organizații ale aromânilor: Comuna Armăneasca „Fratsli Manaki” – Bituli, Liga a Armânilor, Suțata a mulțerilor armâni ditu Machedonii – Skopje, Suțata Armănească „Moscopole” – Skopia, Suțata di poet armân di Skopje, Suțata Italichească-Armănească ti colaborații culturală, Tinira Armăname ali Machedonii, Uniea ti Cultura-a armânilor dit Machidunii.

În Republica Macedonia, revista „Fenix” este editată de *Liga a Armănjlor* cu sprijinul statului român și a unor armâni cu o situație economică stabilă. Membrii acestei organizații realizează emisiuni săptămânale la posturile de radio Skopje, Știp și Crușova, dar și la televiziunea din Skopje. Revista are și un buletin, „Bilten Armănamea”, cu articole în aromână (graiul grămostean) și în slava macedoneană.

Grailu Armănescu este editată de *Uniea ti Cultura-a armănjlor dit Machidunii*, redactor-șef fiind Dina Cuvata.

În țările din Europa de Vest, SUA și în Australia, acolo unde există comunități aromânești, unele înființate încă de la începutul secolului al XIX-lea, există publicații tipărite în aromână.

² Pentru o prezentare de ansamblu a aromânei, vezi Caragiu Marioțeanu 1975.

În SUA, Societatea Fărșerotul are o publicație on line pe site-ul: www.farsarotul.org. Articolele aduc în actualitate eforturile aromânilor de aici pentru păstrarea graiului, a obiceiurilor, a legăturilor de neam. Articolele sunt scrise în aromână (graiul fărșerot) și în engleză.

Omul de cultură N. Zdru editează ziarul „Frândza vlahă”.

Un rol deosebit în publicarea de texte aromânești îl are Tiberiu Cunia care tipărește, cu mijloace financiare proprii, lucrări literare la Editura Cartea Aromână. Editorul nu intervine în graiul autorilor. Tot el publică și „Revista de literatură aromână”.

În Australia, există societățile: Macedo-Armanj Community of Australia Inc., Vlach Association of Australia, cu publicații on line.

În Franța, Asociația Aromânilor din Franța editează revista „Tră Armănamî”.

În Grecia, societățile aromânești Suțata Vlahilor/Armănilor di Știința ditu Gărții și Suțata Vlahilor/Armănilor di Veria au publicații proprii. În Mețovo și Nevesca există publicații locale în care sunt tipărite texte folclorice în aromână, redactate cu alfabet latin (reprezentativ fiind graiul pindean) sau articole în limba greacă, în care sunt prezentate datini, obiceiuri ale aromânilor. De asemenea, există site-uri pe internet ale *suțatelor* amintite.

În Germania activează ULCA – Uniunea tră, Limba și Cultura Armână cu revista „Zborlu a nostru”. Articolele sunt scrise în aromână (graiul grămostean), fiind traduse, uneori, în limba germană.

Revista „Zborlu a nostru”, publicată în Germania din 1984, a adoptat, în urma celui de-al II-lea Congres ULCA (Freiburg, 1988) și a Simpozionului pentru standardizarea scrierii aromânești (Bitolia, 1998), ca sistem de scriere, cel folosit de Mihail Boiagi în lucrarea *Gramatica română sau macedonovlahă* (1813), dar într-o formă modificată. Sistemul reprezintă o revenire la scrierea fără semne diacritice: sunetele *l', n', ș* sunt redactate prin grupurile de litere *lj, nj, sh*, sunetele *đ, θ*, sunt redactate prin grupurile de litere *dh, th*, după modelul lui Boiagi³.

Spre deosebire de acest model, care nota oclusivele palatale *k', g'* prin *k* și, respectiv *gi*, africaterile alveo-palatale *č, ġ* prin *cs*, respectiv *j*, iar africata *đ* prin *z*, „Zborlu a nostru” utilizează, în acest caz, sistemul tradițional de scriere (*che, chi, ghe, ghi, ce, ce, ci, ge, gi, dz*).

Africata alveolară surdă este notată în sistemul lui Boiagi prin *ç*, după modelul maghiar de scriere. „Zborlu a nostru” notează sunetul respectiv prin *ts*. Fricativa laringală sonoră e redată prin grafemul *y*.

Revista încearcă să rezolve grafic inexistența opoziției distinctive între *ă* și *â(i)* în graiurile din grupul fărșerot-graboean (și realizarea arhifonemului *â* ca *ă* în poziție accentuată, ca *ă* sau *â(i)* în poziție neaccentuată) prin utilizarea aceluiași grafem *ā* pentru ambele sunete.

³ Vezi Saramandu 1991, 121–123. Pentru sistemele de scriere în aromână, cf. Carageani 1990–1991 și Nevaci 2004 (a), 307.

Sistemul Boiagi modificat, pus în circulație de revista „Zborlu a nostru”, a fost adoptat de publicațiile din R. Macedonia, Bulgaria și Franța, în timp ce publicațiile din Albania, SUA, Australia au adoptat sistemul tradițional.

Sistemul propus de „Zborlu a nostru” complică grafia și accentuează diferențele dialectale, neputându-se realiza o normare supradialectală. De asemenea, lipsa de unitate a sistemului se reflectă și prin aplicarea inconsecventă a propriilor reguli.

Exemplificăm inconsecvențele din acest sistem cu texte din publicațiile care l-au adoptat. Din analiza materialului excerptat, am constatat:

– confuzia dintre *â* și *ă* :

aveamu zburâtâ, ‘vorbisem’, dar: *ahurhii s-azburâscu* (ZBN 1/ 2002 p.3) ‘începui să vorbesc’;

pânâ tu soni ‘până la urmă’/ *agiumsità pânâ tu dzâlili* ‘ați ajuns până în zilele’ Fenix1/ 2002, p. 3);

limba a lorû pârinteascâ ‘limba lor părintească’(4/2000, p.5), dar: *pri limba a noastă pârinteascâ* (ZBN1/2002, p.3) ‘limba noastră părintească’;

– notarea aleatorie a lui *u final* în același text:

• ca *u final* marcat cu accent [-*ù*]:

un zborù vivlic (ZBN 3/2000, p.4) ‘o vorbă biblică’

Hagi easti vrutù, tinjisitù (ZBN 3/2001, p.15) ‘Hagi este iubit, respectat’;

• fără *u final*:

s-mutrim ghini (ZBN 3/2000, p.4) ‘să privim bine’

deadim sh-definitsiili (ZBN 3/2000, p.4) ‘dădurăm și definițiile’

cum fu preftul (ZBN 3/2000, p.4) ‘cum fu preotul’.

Utilizarea semnelor diacritice pentru scrierea acestui sunet complică inutil sistemul de scriere.

În ceea ce privește notarea consoanelor palatale *l*, *n* prin combinațiile de litere *lj*, *nj*, constatăm:

– marcarea aleatorie a desinenței de plural (*Armânj-ø*, *Armânji*)

– scrierea inconsecventă a formelor neaccentuate a pronumelor personale (*shi-nji*, *s-lj*, *nu-lji*).

– producerea unor confuzii în pronunțarea unor cuvinte precum: *junjulă* ‘garoafă’, *ñoljucan* ‘mijlociu’), cuvinte în care *l* și *j*, *n* și *j* fac parte din silabe diferite.

Sistemul aplicat inconsecvent de „Zborlu a nostru” nu s-a impus prin tradiție, precum cel fixat de Tache Papahagi. Prin faptul că exista o tradiție la Bitolia, creată în urma deschiderii școlilor românești în Balcani, ar fi fost benefică continuarea folosirii sistemului tradițional și în publicațiile din R. Macedonia și din Bulgaria, tipărite după destrămarea regimului comunist. Aceste publicații, în plan lexical, urmează modelul limbii române. Sistemul de scriere tradițional facilitează procesul de adaptare grafică a neologismelor dintre care cele mai multe sunt preluate din româna literară⁴.

⁴ Referitor la normele de scriere în aromână și motivarea lor, vezi Saramandu 1999–2000.

În dialectul aromân vorbit în zonele din afara României (Albania, Grecia, R. Macedonia), adaptarea neologismelor romanice se face după limba română literară. Influența românei, a limbii literare, s-a realizat în special prin mass-media (presa scrisă)⁵, dar și prin școală⁶.

Din materialul analizat, am constatat faptul că tendința este aceea de a păstra forme cât mai apropiate de româna literară. Deși aromânii din țările balcanice sunt bilingvi, cunoscând limba literară oficială, totuși fenomenul schimbării de cod⁷, prezent în vorbirea curentă, nu a influențat varianta scrisă a aromânei din publicațiile apărute în țările balcanice. Acest fapt este demonstrat de prezența în texte a unor neologisme romanice precum: *compact, confortabil, ediții, editorial, emotsionat, frecvent, oportunitati*. De asemenea, adaptarea morfologică a neologismelor romanice se face după forma din româna literară, potrivit desinențelor specifice acesteia. Spre exemplificare, să comparăm termenul din aromână cu cel din macedoneană: *afecteadzã~афектура, categoric~категорично, complet~комплетен, constateadzã~констататура, eventual~евентуален*.

În urma dezvoltării unei varietăți culte, scrise, a aromânei, apare necesitatea adaptării și normării neologismelor. Se știe că, în majoritatea cazurilor, introducerea în limbă a unor cuvinte străine presupune o modificare pentru încadrarea lor în sistemul fonetic și morfologic. Adaptarea morfologică este rapidă, fiind cerută de necesitățile morfo-sintactice. Adaptarea fonetică depinde de opțiunile culturale și de canalul pătrunderii termenului.

În ceea ce privește adaptarea fonetică, neologismele romanice pătrunse în aromână prin româna literară păstrează, în poziție neaccentuată, vocalele de deschidere medie [e, ă, o] (caracteristic aromânei fiind închiderea lor la [i, â, u]): *afecteadzã, compact, dezorganizat, entuziasmu, frecvent, interes, negativ, pozitiv, reprezentant*. Însă, în poziție finală, observăm închiderea vocalei anterioare [e] la [i]: *andriptati, convenții, corespondenții, delegații, invazii*⁸. Alte elemente ale „modernizării” aromânei, prin procesul de pătrundere a neologismelor romanice din limba română în dialectul aromân, o constituie pierderea lui [u] final asilabic: *compact, confortabil, ordin* și păstrarea labialelor urmate de o vocală anterioară: *jubilei, aspirină*.

Din punct de vedere morfologic, se îmbogățește inventarul conjugării I (clasa cu sufix, cu trecerea fricativei dentale sonore [z] la [dz]): *afecteadzã, constateadzã, controleadzã*. Aceeași situație s-a înregistrat în româna literară spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, când împrumuturile latino-romanice au îmbogățit derivarea

⁵ Menționez câteva publicații aromânești, reviste de cultură: „Fenix” (Bitolia, Macedonia), „Armănu” (Sofia, Bulgaria), „Frăția” (Tirana, Albania), „Zborlu a nostru” (Freiburg, Germania), „Bana armânească” (București, România), „Deșteptarea” (București, România).

⁶ Influența limbii române literare asupra varietății culte a dialectului aromân începe din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, ca efect al școlarizării românești în Peninsula Balcanică.

⁷ Vezi Meyers-Scotton 1993.

⁸ Vezi și Nevaci 2004, 549.

în **-a** și, implicit, conjugarea I, care redevine mai productivă prin derivare de la baze neologice cu sufixe ca **-iza, -iona, -ifica** (*orășeniza, adiționa, personifica*).

În concluzie, situația scrierii în publicațiile aromânești actuale se prezintă astfel: a reapărut alături de sistemul tradițional de scriere (cu semne diacritice pentru *ț, ș, Ț, Ń*), sistemul Boiagi modificat, pus în circulație de revista „Zborlu a nostru” care recomandă, în special, renunțarea la semne diacritice și scrierea cu grupuri de litere. Motivația a fost reluarea primului sistem de scriere a românei cu alfabet latin, care, la data respectivă, 1813, când a fost creat de Boiagi, individualiza aromâna de limbile balcanice. Ulterior s-a impus un alt sistem, orientat după scrierea românei literare, utilizat începând cu a doua jumătate a secolului al XIX-lea și intrat în obișnuința aromânilor.

Reluarea sistemului Boiagi a reprezentat, în fapt, o diversiune care nu și-a atins scopul, nereușind să îndepărteze aromâna ca imagine grafică de româna literară. Dovada cea mai elocventă este orientarea aromânei în ceea ce privește adaptarea neologismelor, preluate din româna literară sau adaptate după modelul românei literare. Neologismele au un rol important în procesul de modernizare și de unificare a aromânei în varianta scrisă. Direcția în care merge acest proces confirmă faptul că aromâna scrisă este o variantă dialectală literară a românei literare.

BIBLIOGRAFIE

- DDA – Tache Papahagi, *Dicționarul dialectului aromân, general și etimologic*, ed. a II-a, București, 1974.
- DIARO – Matilda Caragiu Marioțeanu, *Dicționar aromân (macedo-vlah)*. DIARO, I (A–D), București, 1997.
- Carageani 1990–1991 – Gheorghe Carageani, *Reflecții asupra sistemelor ortografice cu litere latine în aromână*, în „Buletinul Bibliotecii Române”, XVI (XX), Freiburg, p. 47–95.
- Caragiu Marioțeanu 1975 – Matilda Caragiu Marioțeanu, *Compendiu de dialectologie română (nord- și sud-dunăreană)*, București.
- Meyers-Scotton 1993 – Meyers-Scotton, *Social Motivation for Codeswitching. Evidence from Africa*, Oxford, Clarendon Press.
- Nevaci 2004 (a) – *Neologisme romanice în publicații aromânești din Republica Macedonia*, în vol. *Spațiul lingvistic și literar românesc din perspectiva integrării europene*, Iași, p. 302–309.
- Nevaci 2004 (b) – *Tradiție și inovație în evoluția sistemelor ortografice în aromână*, în vol. *Tradiție și inovație în studiul limbii române*, București, p. 545–551.
- Saramandu 1991 – Nicolae Saramandu, *Gramatica aromână a lui Mihail G. Boiagi (începutul secolului al XI-lea)*, FD, X, p. 121–123.
- Saramandu 1999–2000 – Nicolae Saramandu, *Über die schriftliche Norm des Aromunischen*, în „Balkan-Archiv. Neue Folge”, XXIV–XXV, p. 191–206.
- Saramandu 2000 – Nicolae Saramandu, *Sisteme de scriere a aromânei*, SCL, LI, nr. 1, p. 201–206.

WRITING SYSTEMS USED IN CURRENT AROMANIAN JOURNALS**ABSTRACT**

Except in the Balkan Peninsula, where local Aromanian are known there communities or groups of immigrants Aromanian living in diaspora. The most important and well organized in the United States and Canada, Australia and France and Germany, where there are organizations Aromanian. Although Aromanian of the Balkan countries are bilingual, knowing official literary language, however it change the code now in current speech, not influenced Aromanian written version of the publications appeared in Balkan countries. The tendency is to keep as close as forms of literary Romanian.

Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”
Calea 13 Septembrie nr. 13, București